

Sverre Bagge: Døden i middelalderen

“Den temmede død” og “selvets død”

“Vredens dag med tidens fylde
verden vil i luer hylle
vitner David med Sibylle

For en skjelving da skal voldes
når den siste dom skal holdes
alle synder ut skal foldes”

Disse versene, begynnelsen til hymnen *Dies irae* (Vredens dag), ble skrevet på midten av 1200-tallet av fransiskaneren Thomas av Celano, og kan stå som et passende uttrykk for det vi gjerne forbinder med middelaldermenneskenes følelser overfor døden: angst og gru og frykt for dommens dag og helvete. På den andre siden møter vi også i kilder fra middelalderen mennesker som dør naturlig og rolig, i full bevissthet om hva som skal skje, øyensynlig uten særlig frykt for sin skjebne etterpå.

Den franske historikeren Philippe Ariès har kalt disse to dødsmåtene “selvets død” og “den temmede død”. Den siste er det enkle, primitive menneskets naturlige forhold til døden. Ariès bruker som eksempel Rolands død i Rolandskvadet, der helten på forhånd innser at han vil komme til å dø, og rolig tar avskjed med dem som har stått ham nær før han stuper i kampen mot overmakten. Men Ariès viser også eksempler på at denne dødsmåten forekommer i vår egen tid. Han betegner den likevel som primitiv og arkaisk. En avgjørende endring skjedde fra 1100- og 1200-tallet av, som ble videreført i senmiddelalderen og tidlig nyere tid: En ny jeg-bevissthet førte til angst for død og tilintet-

gjørelse, som kommer til uttrykk i *Dies irae*, og i kunsten i helvetesfremstillinger og makabre bilder av død og forråtnelse. Dermed ble “den temmede død” erstattet av “selvets død”. Denne endringen henger igjen nøye sammen med endringer i kirkens teologi og forkynnelse. Mens man i tidlig middelalder hadde betraktet frelsen som noe kollektivt, der kirken sørget for at de troende som ikke direkte hadde satt seg selv utenfor, ble ført frem til det evige liv, ble nå frelsen spørsmål om et personlig valg. I denne sammenheng ble vekten også forskjøvet fra den kollektive dom av hele menneskeheten på den ytterste dag, til den individuelle dom av hver enkelt sjel umiddelbart etter døden. Ariès analyserer så utviklingen videre fra “selvets død” og til vår egen tid, der vi er nådd frem til “den omvendte død”, som er den nøyaktig motsatte av “den temmede død”: Døden er blitt noe vi skammer oss over, det eneste vi ikke behersker. Den skjer i ensomhet, skjult og fortiet.

Ariès’ dristige teser har fremkalt en rekke motforestillinger. Når det gjelder middelalderen, har bl.a. den russiske historikeren Aaron Gurevitsj kritisert hans skarpe skille mellom den tidlige og den sene perioden. Både den kollektive og den individuelle dom forekommer i

Ill. s. 8: Kirken møtte menneskene med sine sakramenter både ved fødsel og død: dåp og den siste olje. På dødsleiet skulle man skrifte sine synder og motta alterets sakrament. Det var disse to siste sakramentene som i den alminnelige bevissthet var den riktige forberedelse til døden (Bibliothèque Nationale, Paris).

En troendes død. Fransk tresnitt fra 1493. Mannen har stolt på den korsfestede Kristus, er blitt trøstet av en munk og holder et vokslys i hånden. Hans sjel, i skikkelse av et barn, blir mottatt av englene, mens djevlene med ord og bevegelser gir uttrykk for skuffelse og raseri over at deres bytte er unnskluppet.

begge perioder, og angsten for døden og fortapelsen finnes også i kilder fra tidlig middelalder. En mer generell innvending går på muligheten til å slutte fra de kilder Ariès bruker og til selve mentaliteten. Er det *opplevelsen* av døden som kommer til uttrykk på fresker og gravmonumenter? Eller er det ønsket hos visse grupper (kirken, de avdødes slektninger) om å fremme visse holdninger hos de etterlevende? Hva kan vi egentlig vite om selve opplevelsen av døden og den enkeltes forventninger til den? I hvilken grad har vi å gjøre med grunnleggende endringer over tid og i hvilken grad med forskjeller fra ett individ til et annet?

Før vi søker å svare på disse spørsmålene, bør vi i større grad prøve å plassere døden i en *sosial* sammenheng. Døden handler ikke bare om den døende og hans/hennes opplevelser og forestillinger om det som kommer etter. Døden er også en uunnværlig del av samfunnsordningen.

DØDEN OG SAMFUNNET

Den 17. januar 1991 døde en 88 år gammel mann i nærheten av Oslo. I og for seg er dette en vanlig begivenhet, som ikke påkaller særlig stor oppmerksomhet. Etterkommerne samles til begravelse, det står kanskje noen pene ord i avisen, alt etter hvor mye vedkommende har markert seg tidligere i livet. Men normalt vil slike mennesker ha høstet de fleste av sine laurbær mange år før, ved avskjeden fra det yrkesaktive liv. Akkurat denne mannens død var imidlertid annerledes. Kong Olav V sto midt i sitt yrkesaktive liv da han døde, og dødsfallet førte til at landet fikk et nytt statsoverhode. Maktskiftet skjedde umiddelbart som følge av dødsfallet, i samsvar med grunnloven og tradisjonell forfatningsrett fra eneveldets tid. Farens begravelse ble så den nye kongens første store, offisielle opptreden. Dermed ble dette dødsfallet i høy grad en "offentlig" død. Det utløste landesorg, både på det offisielle plan og ved spontane reaksjoner fra det norske folk. Et helt folk hadde mistet sin far.

På flere måter kan monarkiet betraktes som en levning fra middelalderen. Så også når det gjelder kongens død. I motsetning til nesten alle andre "yrkesgrupper" har kongen sin stilling på livstid. Derfor skjer maktskiftet ved hans død. Stillingen går også i arv. Derfor spiller

Sorg. Klage over Akilles og Archilagos - den trojanske krig. Avbildning fra ca 1450. (Wien Nationalbibliothek).

kongens familie, i motsetning til andre offentlige personers familie, en viktig rolle. Når det gjelder kongen og hans familie, er der heller ikke det samme skille mellom offentlig og privat som på andre områder av samfunnslivet. Kongen er alltid en offentlig person. Hans familieliv tilhører oss alle. Også hans død er offentlig i en helt spesiell forstand og utløser lignende reaksjoner hos folk som om det dreide seg om en

far eller en nær slektning.

Nå er der selvsagt også forskjeller i forhold til i middelalderen. Kongen har ingen virkelig makt, og hans død forandrer derfor svært lite. Men tenker vi oss en konge med virkelig makt, som bygger på sterke personlige lojalitetsbånd, kan kong Olavs død gi et visst inntrykk av forholdene. Og ikke bare kongens død fører til denne typen forandring. I middelalderen fantes ingen pensjonsalder. For det første var det langt mindre vanlig at folk levde til de ble gamle; døden kunne inntreffe i en hvilken som helst alder. Og for det andre gikk ressurser i høyere grad enn i vårt samfunn i arv.

Den 4. april 1320 skrev Bjarne Audunsson, fehirde (“skattmester”) i Tønsberg sitt testamente, “hel og ikke syk” (*Diplomatarium Norvegicum* XVI nr. 2). Han valgte seg gravsted ved Lavranskirken i Tønsberg og påla strengt sine arvinger å føre ham dit etter døden, så sant det på noen måte var mulig. For dette ga han gaver til kirken og presten der. Det hadde han førøvrig gjort allerede, han hadde latt bygge en sykestue nord for kirken. Men han ga også gaver til en rekke andre kirker, først og fremst til Mariakirken i Oslo, hans herre kongens eget kapell. En prest der skulle lese seks messer for hans sjel hver uke. Han ga også penger for at det kunne leses messe for ham ved høyalteret i kirken ved hans begravelse og penger til utdeling blant de fattige samme dag. Ellers oppregner testamentet over flere sider spesifiserte gaver til venner, slektninger og forbindelser, høye og lave. Bjarne var en rik mann, med mange år bak seg i kongens tjeneste. Han var også en lærd mann, som i sin ungdom hadde studert i Bologna. Han har to eksemplarer av keiser Justinians lovbook - standardverket i verdslig rett i middelalderen - og gir det ene til biskopen av Oslo, det andre til fattige geistlige under utdannelse. En av kongens kansellister får en annen bok. Kongen selv - på denne tiden en gutt på fire år - får “en gamb klo med sølv beslagen”, som det heter i den bevarte versjonen fra 1500-tallet, dvs. en klo av en stor fugl, antagelig en struts - sikkert noe Bjarne hadde brakt med fra en av sine reiser. Bjarne utstyrer sine kvinnelige slektninger som er gått i kloster, med fine tøyer. Sin rustning gir han til en av sine standsfeller, til en slektning gir han “min gonge kleder fodrede med gra skind oc silcke vnder”. Og slik kan man fortsette, inntil

man får et ganske detaljert bilde, både av Bjarnes jordegods og løseøre og de mange mennesker han på en eller annen måte har stått i forbindelse med gjennom et langt og aktivt liv.

I vårt velstandssamfunn er de vanlige bruksgjenstander de avdøde etterlater seg snarere et problem enn en verdi for arvingene. I middelaldersamfunnet, som for det meste var preget av knapphet, var de verdifulle nok til å bli ført inn i testamentet og ble sikkert mottatt med stor glede av arvingene. Materielle gjenstander skapte sterke bånd mellom mennesker, i livet som i døden. Stadige gaveutvekslinger var nødvendig for å opprettholde vennskap og politiske forbindelser. Og omvendt var middelet til å skaffe seg materielle gjenstander svært ofte å etablere en personlig forbindelse med noen som var i stand til å gi. De tilgjengelige gjenstandene og andre ressurser var også i langt større grad enn vi er vant til og kan forestille oss, de samme fra generasjon til generasjon. Man kunne selvsagt skaffe seg ting ved å lage, kjøpe eller bytte - eller ved å vinne det i kamp. Men den viktigste ressursen i samfunnet, og normalt den eneste som kunne gi grunnlag for virkelig rikdom, var jordegods. Folk som Bjarne, som tjente konger eller andre makthavere, kunne sikkert skaffe seg en del jord i løpet av karrieren, i tillegg til en rekke verdifulle saker av den type Bjarne testamenterer bort. For de aller fleste var jord derimot noe de bare kunne skaffe seg ved arv.

Dermed ble også døden den store omveltning: hvert dødsfall ble et tronskifte. Døden åpnet veien for nye mennesker til rikdom, makt og posisjoner. Men samtidig klippet den også over sosiale bånd. Når Faren i *Kongespeilet* skal forklare Sønnen hvorfor konger og andre fornemme mennesker skal tiltales i flertall, begrunner han det bl.a. med at slike mennesker ikke er enkeltpersoner, men har ansvar for alle som er under dem:

“Og når ein hovding fell ifrå, då er det ikkje berre liksom dei misser ein mann; men det er eit stort tap for alle dei som fekk opphald eller embete av han. Og det er liksom alle har mindre å seia etter dei misser hovdingen sin, enn dei hadde medan han levde, om ikkje det kjem ein annan i staden som er like godviljug mot dei som hin som frå fall.” (*Kongespeilet* s. 97).

Når båndene mellom en leder og hans menn er personlige, må de etableres på nytt ved hvert dødsfall. I praksis vil det gjerne skje, men

det er ikke noe som går automatisk. Både positivt og negativt blir dermed døden et vendepunkt for de etterlevende.

Vi vet ikke hvordan Bjarne Audunsson døde, om han i Ariès' terminologi var et eksempel på "den temmede død" eller "selvets død". Men hans testamente viser hans omsorg for sjelens frelse. Det dreier seg likevel neppe bare om å få størst mulig "frelseseffekt" ut av de testamenterte midlene, men også om omsorg for ens status og ry: gravplass i en fornem kirke - Lavranskirken var en kirke med et prestekollegium og dermed den fornemste i Tønsberg - og på et fremtredende sted. En mest mulig praktfull høymesse på begravelsesdagen hørte også til, gjerne med prosesjon og klokkeringning og store gaver til de fattige - i seg selv en god gjerning, men samtidig en gjerning som var egnet til å la den avdøde fremtre som rik og generøs og som en mektig mann eller kvinne.

ÆREN - DEN STØRSTE ARV

Dermed er vi inne på et tredje aspekt ved døden. Det et menneske etterlater seg ved døden, er jo ikke bare materielle ting, det er et minne eller et rykte. Faren i *Kongespeilet* sier det slik:

“Kom i hug at mang ein lever berre ei lita stund, men at framferda hans lever lenge etter han, og at det har mykje å seia korleis minnet etter mannen er. For sume vert namngjetne av gode gjerningar, og dei lever stendig etter mannen, og såleis vert heideren hans alltid levande, endå han sjølv er død. Sume vert namnkjende av vonde gjerningar, og dei ber ei skam som støtt er levande, endå om dei sjølve er døde, så ofte som framferda deira vert nemnd. Likeins òg frendane deira og alle dei etterkomarane som er ætta frå dei (...). Men den største mengda fell frå som bufe, og vert ikkje omtala sidan anten for det gode eller det vonde; men du skal vera fullviss på at det er ikkje det mannen er etla til. (...) Difor skulle kvar og ein, medan han lever, streva etter å leiva etter seg slikt som folk kunne minnast til ære for han når han fall ifrå” (*Kongespeilet* s. 110 f.).

Æren er det viktigste et menneske eier og den viktigste kapital det etterlater seg. Hva slags ry et menneske skal etterlate seg, er selvsagt avhengig av hvilke gjerninger det har utført. Men det er også avhengig av hva de etterlatte sier og gjør. Ryet etter døden må pleies, og her blir de praktfulle og høytidelige begravelsesseremoniene del av et større møn-

Døds scene. For å oppnå den gode død ble man skriftlig og muntlig oppfordret til den siste velgjerning. (Wien Nationalbibliothek).

ster, der også taler, gravmonumenter og biografiske skrifter inngår.

Ut fra dette synspunkt kan døden betraktes som den siste, store gaveutveksling. Den avdøde overlater sin materielle kapital til en eller flere arvinger. Den eneste kapital han nå har bruk for selv, er av immateriell art: ære. Den er det arvingenes oppgave å sørge for at han får. Men dette er også i arvingenes egen interesse, for, som det heter i *Kongespeilet*, en manns gjerninger er ikke bare til skam eller ære for ham selv, men også for hans arvinger og slektninger. Sagalitteraturen, og ikke minst de store kongebiografiene, kan sees i dette perspektiv. Og kunne man ikke få skrevet en hel biografi, så kunne man i alle fall holde en verdig tale over den avdøde. Dette vises det stadig til i sagaene. Ikke bare den "naturlige" arving opptrer på denne måten. *Sverres saga* gjengir utførlig de taler Sverre holdt ved sine store motstandere, Erling Skakkes og Magnus Erlingssons fall. Karakteristisk nok begynner han talen over Erling med å si at det nå er skjedd et stort tidsskifte, han selv er blitt både konge, jarl og erkebiskop. Han understreker dermed at det er han som har overtatt etter Erling. Han har mye negativt å si både om Erlings og Magnus' overmot og anmasselser ved at de har tatt makten ulovlig. Men han bidrar samtidig til å fremme deres ry som store høvdinger. Han har *erobret* arven etter dem. Men samtidig kan han øke

sin egen ære ved å øke deres: Han har beseiret store høvdinge, og blir dermed selv en enda større høvding.

Etter at en mann er død, blir det andre som må forvalte hans æreskapital. Men så lenge døden ikke er inntrådt, står han selv ansvarlig. I kristen tradisjon er gjerne dødsøyeblikket blitt tillagt en særlig betydning. Det klassiske eksempelet er de to røverne på korset i Lukas-evangeliet. Begge hadde levet et tvers igjennom syndig liv og fått sin velfortjente straff. Før de hang på korset var der overhodet ingen forskjell på dem. Men den ene anerkjente Jesus som frelser og angret sine synder, og gikk dermed rett til den evige salighet, mens evig fordømmelse ventet den andre. Et øyeblikks anger og bot kan dermed utsette et helt livs synder. Fra et verdslig synspunkt hadde neppe dødsøyeblikket samme betydning. Der var handlinger mer enn sinnelag avgjørende. Men så viktig som døden var, sto den døende i sentrum for alles oppmerksomhet. Dermed kunne dødsleiet og dødsøyeblikket få stor betydning for ettermålet: den døende begynte selv den prosessen som arvingene førte videre ved begravelsen, lovtalene og kanskje også den skriftlige fremstilling av hans gjerninger. Slik forteller Snorre om Sigurd jarl, en av Erling Skakkens motstandere under kampene i 1160-årene, at han ikke var regnet som noen modig mann. Før det avgjørende slaget på Re i 1163 lovet han imidlertid at han skulle kjempe tappert og oppfordret sine menn til å gjøre det samme. Han holdt sitt løfte og falt med ære (ME kap. 13-14). Sagaene inneholder også en rekke minneverdige replikker i dødsøyeblikket, som når Tormod Kolbrunarskald etter slaget ved Stiklestad trekker en pil ut av hjertet og sier: "Vel har kongen fødd oss, jeg er feit om hjerterøttene ennå" (OH kap. 234).

Mennesker som døde en rolig død hadde ikke de samme muligheter til denne formen for dramatisk dødsforakt. Til gjengjeld kunne de iscenesette et langt og minneverdig dødsleie, slik det beskrives i *Historien om William Marskalken*, en av de fremste menn i England, som døde i 1219, etter en lang og strålende karriere som kriger og stormann. William følte at døden nærmet seg, og la seg ned for å forberede seg. Dødsleiet varte i flere måneder. Venner, slektninger, underordnede og andre som hadde stått i forbindelse med ham, strømmet til. De fattige flokket seg om dødsleiet i håp om gaver. Langsomt

kledde den døende av seg sin jordiske eksistens, og fjernet seg stadig mer fra omgivelsene. Men han var samtidig hele tiden hovedpersonen. Han var i en tilstand hvor hans ord hadde særlig vekt, omgitt av symbolske handlinger, som han selv var med på å utføre. Da kong Håkon Håkonsson lå for døden i 1263, fikk han lest høyt for seg av kongesagaene, heter det i sagaen om ham. “Fram mot midnatt var Sverre-soga utlesen. Og straks det var lide over midnatt, kalla den allmechtige Gud kong Håkon frå livet i denne heimen” (*Håkon Håkonssons saga* s. 363). Tanken om Håkon som representant for kongeslekten og som Guds utvalgte arving er et hovedtema i sagaen. Særlig fremheves det hvordan Håkon viderefører tradisjonen fra sin bestefar, den store kong Sverre. Så det er ikke tilfeldig at Håkon dør da sagaen om ham er ferdiglest. Om det er sagaforfatteren eller Håkon selv som har iscenesatt dødsleiet på denne måten, vil vi aldri få vite. Det er da heller ikke det vesentlige. I begge tilfeller har vi å gjøre med et dødsleie mettet med symbol og mening, og et dødsleie som er egnet til å fremme den døendes ry.

Selvsagt er det for det meste fornemme personers død som blir beskrevet i middelalderkildene, og ofte blir det direkte understreket at der er standsforskjell mellom mennesker, i livet som i døden. Makt og rikdom stilles nettopp til skue ved død og begravelse. Og det er eliten i samfunnet som ifølge *Kongespeilet* har mulighet til å realisere menneskets sanne kall, å etterlate seg et ry, mens det store flertall faller fra og blir glemt som kveg. I mer beskjeden målestokk kan vi likevel tenke oss noen av de samme forhold omkring alminnelige menneskers dødsleie. Også for dem er døden et tronskifte, den er offentlig, og den er en begivenhet der et menneskes ry og ære får sin siste og avgjørende vurdering.

Er det Ariès’ “temmede død” som beskrives i disse dødsleiene? I de bevarte skildringene er det den rolige akseptering snarere enn tanken på det hinsidige som preger de døende - selv om både William Marshall og Håkon Håkonsson får en kristen død, med de sakramenter som hører til. Derimot kan det være større grunn til å tvile på om vi her har å gjøre med et slags “naturprodukt” med manglende utviklet jeg-bevissthet. “Den temmede død”, i alle fall i den form den forekommer i disse

*Begravelse for ubemidlede. Alterbilde fra ca 1500.
(Linz Schlossmuseum).*

beretningene, ser heller ut til å være et høyst raffinert kunstprodukt, iscenesatt av mennesker som har levet hele sitt liv på en scene og som nå har sin siste og mest avgjørende opptreden. Ved en slik begivenhet må de tanker man i sitt hjerte kan gjøre seg om det ukjente som forestår, vike for de krav æren og samfunnet stiller.

EN NY DØD I HØYMITTELALDEREN?

“Selvets død” får likevel klart en mer fremtredende plass i høymiddelalderen og særlig i senmiddelalderen, og stilles i kirkelig forkyndelse ofte direkte opp mot “den temmende død”, slik som i dette eksempelet fra fransiskanerordenens første tid på begynnelsen av 1200-tallet:

“Kroppen svekkes, døden nærmer seg. Slektninger og venner kommer og sier: ‘Beskikk ditt bo!’ Se hans hustru og barn og slektninger og venner later som de gråter. Og han snur seg og ser dem gråte, og han gripes av en usalig innskyttelse, og han tenker i sitt indre og sier: ‘Jeg overlater min sjel og mitt legeme og alt mitt i deres hender’ (...) Og så sender de bud etter presten. Og presten sier til ham: ‘Vil du gjøre bot for alle dine synder?’ Han svarer: ‘Ja, det vil jeg’. ‘Vil du med de midler du har, yte erstatning for det du har gjort og for det du har tatt fra dine medmennesker med svik og bedrag?’ Han svarer: ‘Nei’. Og presten sier: ‘Hvorfor ikke?’ ‘Fordi jeg har overlatt alt i mine slektingers og venners hender’. Og han begynner å miste talens bruk, og slik dør denne elendige. (...) Ormene eter kroppen, og slik forspiller han kropp og sjel i dette korte liv og går til helvete, hvor han skal pines uten ende.” (*Frans av Assisis skrifter* s. 99 f.).

Konflikten mellom hensynet til slekt og venner og til kirkens krav om bot og erstatning må ha vært der hele tiden, men er blitt særlig akutt fra høymiddelalderen av. William Marskalken møter samme krav som i eksempelet ovenfor, men avviser det som umulig: hvis kirken forlanger full erstatning for hva en kriger har gjort i utøvelsen av sitt normale “yrke”, kan ingen bli frelst. Og hvordan går det med æren hvis man ikke har noe å overlate til slekt og venner? Den vanlige løsningen på problemet var et kompromiss, selv om gaver til kirken ofte førte til lange rettssaker med arvingene. Gravmonumenter og andre vitnesbyrd fra tiden omkring 1200, som Ariès har analysert, må utvilsomt være uttrykk for viktige endringer. Derimot er det mer usikkert om de skal

En døende mottar alterets sakrament. Miniatur i et fransk håndskrift fra 1200-tallet. Nå i Bibliothèque Nationale, Paris.

oppfattes som en grunnleggende ny opplevelse av døden eller som en høyere grad av anerkjennelse av kirkens forkynnelse av synd og bot og livet etter døden, og dermed som et resultat av kirkens sterkere posisjon i denne perioden, og særlig av den "inderlige" religiøsitet som tiggerordnede og andre religiøse bevegelser søkte å skape fra 1200-tallet og utover. I de offentlige seremonier og ritualer omkring døden blir "den temmede død" i større grad erstattet av "selvets død". Det er grunn til å tro at dette også har påvirket enkeltmenneskers følelser og opplevelser. Men samtidig er det viktig å være klar over at begge døds måter er sosiale konstruksjoner og at det kan være betydelig avstand mellom slike konstruksjoner og enkeltmenneskers opplevelser.

Går vi fra middelalderens død til vår egen tids, må vi langt på vei gi Ariès rett i at vi skjuler døden fordi vi skammer oss over den og fordi vi har klart å innrette livet slik at vi i langt høyere grad enn i tidligere tider kan la være å tenke på den. Men vi skjuler den også fordi den er blitt mindre viktig enn før. Den angår ikke stort flere enn den døende selv og den nærmeste familie. Den er blitt privat, fordi den ikke lenger har noen offentlig funksjon.

LITTERATUR

- Ariès, Philippe, *L'homme devant la mort*, Paris 1977.
- Diplomatarium Norvegicum*, utg. av C.C.A. Lange, C.R. Unger o.fl., Christiania 1849-.
- Duby, Georges, *Verdens beste ridder. Historien om William Marskalken*, Oslo 1984.
- Frans av Assisis skrifter*, utg. av W. Hertman, ovs. av S. Bagge, Oslo 1982.
- Gurevitsj, Aaron, *Mittelalterliche Volkskultur*, München 1987.
- Håkon Håkonssons saga*, ovs. av Kr. Audne, Oslo 1963.
- Kongespeilet*, ovs. av A. Hellevik, Oslo 1951.
- ME = Magnus Erlingssons saga, i Snorre Sturlasson, *Heimskringla* s. 607-34.
- OH = Olav den helliges saga i Snorre Sturlasson, *Heimskringla* s. 182-415.
- Snorre Sturlasson, *Heimskringla* (ovs.), Oslo 1942.
- Sverres saga*, ovs. av Anne Holtmark, Oslo 1961.